

УДК 361.7:159.953:930.85

Сарапіна Є. В.

ПАМ'ЯТЬ-СЛІД: ЗВОРОТНІЙ БІК ПОЛІТИК ПАМ'ЯТІ

Статтю присвячено мало дослідженій сфері меморіальних студій (Memory Studies) – накопичувальній пам'яті. Йдеться про пам'ять-слід – простір колективної пам'яті, незапитаний референційними рамками сучасності, а тому неінституціоналізований і відкритий для досліджень тактик звернення до минулого адресатів політик пам'яті.

Ключові слова: Memory Studies, колективна пам'ять, функціональна пам'ять, накопичувальна пам'ять, стратегії, тактики, культурна спадщина, ідентичність, інституційні політики пам'яті, пам'ять-слід.

*...минуле нагадує образ, складений із чутливих до світла фотоплівки.
Майбутнє – перший власник хімікатів, потрібних для того,
щоб проявити цей образ у всій його чіткості.*

Вальтер Беньямін

У дослідженнях колективної пам'яті (Memory Studies) зазвичай говорять про культурну пам'ять як взаємодію теперішнього з минулим, що формує ідентичність колективу. Така пам'ять виявляє себе у процесі відбору, пов'язування та конструювання смислу, внаслідок якого початково не структуровані й не пов'язані між собою елементи входять до функціональної пам'яті колективу як скомпоновані й пов'язані з суб'єктом (спільнотою, державою, нацією тощо), що усвідомлює себе як її носія. Цей вид колективної пам'яті підтримується інституціями й тягнеться до канонічності, тому його порівнюють з храмом слави, де нестача місця зумовлює жорсткі критерії відбору. Відповідно варто розглянути, що відбувається з рештою інформації про минуле – тією частиною, що не відповідає актуальним інституціональним принципам селекції.

Розрізнення функціональної й накопичувальної пам'яті (канону та архіву), яке вводить А. Ассман, звертає увагу на ту частину колективної пам'яті, що часто є сліпою плямою меморіальних студій. Функціональна пам'ять є спрямованою і слугує вимогам сучасності, виконує функції легітимації у разі альянсу офіційної та політичної пам'ятей; чи делегітимації, коли йдеться про неофіційну пам'ять як потенційно руйнівний для наявних владних відносин контрспогад домінованих груп населення. Та в обох вказаних випадках функціональна пам'ять здій-

снює відмежування – продукує символічні форми висловлювання, що слугують профілюванню ідентичності й поновлюються через ритуали та святкування. Натомість накопичувальна пам'ять подібна до бібліотеки, де зберігається все, що врятувалось у пліні часу. Це горище латентної пам'яті, непросвітлене жодними смислами, але все ще не цілковито занурене в забуття. Це аморфна маса, простір невикористаних спогадів – усе незапитане, застаріле й те, що стало чужим, а тому це знання нейтральне й абстраговане від прив'язки до ідентичності. Накопичувальна пам'ять охоплює більше, ніж допускає пам'ять функціональна, відповідно завдяки пам'яті-архіву наявну функціональну пам'ять може бути критично осмислено, оновлено або замінено залежно від обставин [6, с. 144–154]. Обидва види колективної пам'яті є компліментарними, адже «архів» – це резервуар майбутньої функціональної пам'яті. Хоча накопичувальна пам'ять теж може підтримуватись інституціями, їй, на відміну від функціональної пам'яті, приманна дистанція, що затримує безпосередній інструментальний зв'язок з ідентифікацією колективу. «Архів» становить радше контекст для пам'яті-функції, завдяки якому стає можливою релятивізація й критика звуженого горизонту останньої.

Загальновідомо, що Memory Studies постали у 80-х роках ХХ ст. на хвилі ренесансу зацікавлень тематикою колективної пам'яті, коли

взаємозв'язок між спогадом та ідентичністю набув нової актуальності. Це було зумовлено скасуванням та встановленням наново політичних і культурних кордонів у всьому світі. Із падінням східно-західного кордону в Європі добігла кінця ера застиглих спогадів поляризованих двома «єдино істинними ученнями», а на Сході про своє повернення заявили етнічні ідентичності. Ці процеси було описано за допомогою формул «повернення» та «пробудження» історії [6, с. 69]. Кардинальні зміни соціальних структур і встановлення нових систем цінностей призводять до того, що сучасність сприймається як радикально відрізана від минулого, на яке вже неможливо спиратись як на нормативну давнину. Тому зв'язок з минулим потрібно встановлювати наново – шукати нові джерела походження, реконструювати нові генеалогічні лінії, відкидати та переозначувати події, що передували теперішньому стану речей. Закономірно, що саме такі процеси зміни колективами інтерпретацій їхнього минулого становлять основний фокус досліджень культурної пам'яті, які у процесі аналізу спираються на символічні унаочнення абстрактного знання про історію. Ще М. Альбваск зазначав, що хоча спогади стабілізують групу, а група – спогади, останні не мають іманентної сили інерції, і тому потребують постійного соціального залучення та підтвердження [9, с. 74]. Цю функцію виконує монументалізація – естетичне ущільнення й піднесення події до рівня яскравого образу для запам'ятовування. Цей механізм споріднений з античною мнемотехнікою й ґрунтується на зв'язуванні змістів пам'яті з виразними образами й підпорядкуванні останніх певним місцям структурованого простору [7, с. 19–40]. Зважаючи на специфіку досліджень та доступних для них вихідних даних, відкритішими для аналізу завжди були зміни в колективній пам'яті, що певним чином відобразились чи були інспіровані на інституційному рівні. Це може бути переписування історичних книжок, знесення одних пам'ятників і встановлення інших, зміна календаря державних свят, перейменування громадських будівель і площ тощо. Проте такі дослідження зовнішніх індикаторів глобальних змін у пам'яті колективу залишають поза увагою інший кінець комунікативного ланцюга – рівень адресата, адже під час декодування повідомлення способи його прочитання отримувачем зовсім не обов'язково тотожні початково закладеному повідомленню.

Безумовно, інституціалізована пам'ять є частиною колективної пам'яті, але це ексклюзивний привілей, оскільки що зникне у короткотривалій пам'яті символічного ринку, а що залишиться у довготривалій канонізованій культурній пам'яті, залежить від соціальних інституцій, які освячу-

ють та вшановують, і водночас табуують та виключають. Проте, як наголошує М. Де Серто, поруч з централізованим, раціональним, експансивним і видовищним символічним виробництвом домінуючих структур відбувається інше виробництво, яке зазвичай називають «споживанням», бо воно черпає свій вихідний матеріал з продукції, нав'язаної наявною структурою. Це приховане «вторинне» виробництво відбувається обхідними шляхами, воно дисперсне, але може відбуватися скрізь – тихо та майже непомітно, оскільки воно не маніфестує себе через власні продукти, а радше через способи використання продуктів, нав'язаних домінуючим економічним порядком. Теоретичною моделлю цього процесу можна вважати конструювання індивідуальних речей за допомогою встановленого словника та синтаксису. Мовець оперує в межах поля лінгвістичної системи, проте він апропріює і реапропріює мову, встановлює відношення до часу й місця та постулює контракт з іншим (співрозмовником) у певній мережі місць та стосунків [3, с. xii–xiii]. Тому аналіз репрезентацій (смислів, які продукує система) та статистичного дослідження споживацької аудиторії (її поведінки) має бути доповнено вивченням того, що саме споживач культури робить із запропонованими їй репрезентаціями.

Теоретичним підґрунтям такого аналізу може слугувати запропонована М. Де Серто опозиція «стратегій» і «тактик». «Стратегіями» він називає практики владного продукування. Вони легко піддаються обрахунку, оскільки суб'єкт влади (це може бути власник, місто, наукова інституція тощо) можна легко визначити серед його оточення. Крім того, стратегія має на увазі місце, що вважається належним (правильним) і тому слугує основою генерування відносин із зовнішнім світом, який чітко відокремлюється від світу владного центру. Цей зовнішній світ носії влади розцінюють як мішень, клієнт, об'єкт дослідження тощо, а за вказаною стратегічною моделлю конструюється політична, економічна та наукова раціональність. Натомість «тактики» не можуть покликатись на «належне» місце (просторову чи інституційну локалізацію). Місце тактики належить домінуючому іншому. Вона проникає у нього фрагментарно, не перебираючи його на себе цілковито, без змоги зберегти його за собою на відстані. Тактики не мають бази, де вони могли б визначатись з власними перевагами, готувати свої експансії та забезпечити незалежність від зовнішніх обставин. Якщо стратегія володарює простором, то тактика покладається на час – вона завжди стоїть на варті нагод реапропріювати частину владного простору, оскільки ніколи не може утримати те, що тимчасово виграє. «Доміновані» як суб'єкти тактик постійно муться

використовувати відчужені від них засоби. Це відбувається у сприятливі моменти, коли виходить скомбінувати наявні гетерогенні елементи. Врешті-решт, інтелектуальний синтез заздалегідь даних елементів набуває форми не дискурсу, а практики використання нагоди, що трапилась [3, с. 28–43].

Як приклад стратегій і тактик у сфері колективної пам'яті розглянемо процес формування матеріальної спадщини. Кшиштоф Пом'ян простежує траєкторію цього процесу від середньовічних скарбниць церков і монастирів до приватних зібрань князів XIV–XVIII ст., що потім переважно перейшли у власність державних та національних колекцій [5]. Відповідно йдеться про інституціоналізацію як фінальний етап «кар'єри» об'єкта, що його вважають пам'яткою. Близьким і часто паралельним процесом відбувається «омузеювання» – процес долучення до тієї частини накопичувальної пам'яті, що має підтримуватись інституціями, які зберігають і консервують культурне знання. Архіви, музеї, бібліотеки, осередки мислення, дослідницькі інститути й університети – це установи, що чинять спротив потрясінням минулого та його зникненню у функціональній пам'яті. Як правило, дистанція, інтегрована в ці галузі, затримує безпосередній інструментальний зв'язок з функцією ідентифікації. Саме завдяки цій дистанції накопичувальна пам'ять набуває свого значення для суспільства, утворюючи контекст для різних пам'ятей-функцій, зовнішній горизонт, під кутом зору якого звужені перспективи минулого виглядають релятивно та стають доступними критиці [6, с. 152].

Музей як нова форма репрезентації простору пам'яті з'являється у XIX ст. Він містить у собі псевдосакральні компоненти пантеону, храму слави, зазначає А. Ассман. Через експонати, як під час святкової ходи, перед очима відвідувача постає узагальнене бачення нормативного минулого. Розташування об'єктів у експозиції покликане провести глядача кроками історії, створити панорамний огляд розмаїття епох як єдиного й цілісного минулого. У історичній «картинній галереї» час стає простором пам'яті, де відбувається її вивчення не меншою мірою, ніж репрезентація і конструювання [6, с. 54]. Так А. Хуйсен говорить про діалектичну природу музею. Для одних музеїв – це гарантія апріорного знання, банківська комірка європейської традиції та канону. Для інших музеїв визначається у термінах Альтюссера – як ідеологічний державний апарат, впливи якого зводяться до обслуговування потреб панівного класу у легітимації та домінуванні. Проте у будь-якому разі це привілейоване інституціоналізоване місце, оплот артикуляції традиції та нації, спадщини та канону, що

виконує функцію конструювання культурної легітимації в національному та універсальному вимірах. У своїх дисциплінарних архівах та колекціях музеїв допомагає визначити ідентичність, проводячи зовнішні та внутрішні кордони, що ґрунтуються на виключеннях та маргіналізаціях не меншою мірою, ніж на позитивних кодифікаціях [4, с. 13–16].

Кодифікації, так само як і виключення, у галузі культурної спадщини відбуваються через видання законів та складання реєстрів. Україна ж, незважаючи на двадцятирічну історію незалежності, у часи (за визначенням М. Оже), «розчарування розчарованих світу» – розчарованих соціалізмом, лібералізмом і (вірогідно) посткомунізмом також [1, с. 31] – усе ще перебуває у стані невизначеності, пошуків та перепрофілювання власної колективної ідентичності. Одним із симптомів цієї невизначеності є те, що усталений перелік об'єктів культурної спадщини, які підлягають охороні на інституційному рівні, – Державний реєстр нерухомих пам'яток України – досі не є сформованим і доступним громадськості, хоча стаття 16 Закону України «Про охорону культурної спадщини» від 2000 року декларує, що «центральный орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини забезпечує публікацію реєстру та внесених до нього змін у спеціалізованому періодичному виданні» [8]. Можна припустити, що у подібних перехідних станах ідеться, зокрема, про напругу між універсальним та локальним. Влада виступає зі своєрідного не-місця й має суперечливі потреби – розташувати універсальне, стерти та знайти локальне, ствердити та кинути виклик походженню. Ці потреби лежать у підґрунті соціальної структури, і тому кожен локалізований порядок продукує просторове вираження свого авторитету [1, с. 113]. Проте практики колективної пам'яті цим не вичерпуються, адже зазвичай паралельно з інституційними політиками пам'яті у переломні періоди історії відбувається перевідкриття власної країни через інвентаризацію топографії історії, внутрішню етнографію, розвиток туризму в минуле, антикварний інтерес до реліквів культурної спадщини тощо. Усе це на позаінституційному рівні – рівні тактик.

Отже, поки формування нової традиції не завершилось вираженням її в усталеній формі, саме час звернути увагу на інше втілення колективної пам'яті – «залишки» або «сліди». Якщо традиція – свідомо й цілеспрямована пам'ять, що вкладає минуле у смислову конструкцію теперішнього соціального світу, то «залишки» схожі на ще не усвідомлену мимовільну пам'ять. Виходячи з принципу, що ніщо не забувається цілковито, усі сприйняття набувають відображення у слідах. А. Ассман вважає, що в межах

традиційного мислення пам'ять визначали, відштовхуючись від записування й збереження, а тепер (у межах історичної свідомості) її визначають, виходячи зі стирання, руйнування, пропусків і забуття. При цьому відбувається перенесення акцентів від текстів на сліди як медії культурної пам'яті. Якщо, спираючись на літери й тексти, виходили з можливості повноцінної реактивації джерел минулого, то за допомогою слідів можна відновити лише невелику частину колишнього змісту. Тому сліди поєднують пригадування та забуття. Вони свідчать про те, як неперервні лінії традиції, простягнені від минулого через сучасність до майбутнього, розриваються, призводячи до відчуження минувшини. Сліди відкривають суттєво інший підхід до минулого, оскільки вони сполучають немовні артикуляції культури минулого (руїни, релікти, фрагменти, уламки) та пережитки усної традиції [6, с. 222].

Аналогічно у своєму проекті культурної історії Якоб Бурхардт протиставляє тексти та сліди. Під «текстами» він мав на увазі кодовані свідчення, усвідомлені артикуляції епохи з усіма її (само)оманами. А під «слідами» – непряму інформацію, у якій задокументовано нестилізовану пам'ять епохи, що не підлягає цензурі чи викривленню. Сліди цінні тому, що німі та непрямі

свідчення вирізняються більшою мірою правдивості та автентичності [2, с. 3–12]. Якщо письмо – це кодування мови у формі візуальних знаків, то слід виходить за межі мови та знакового характеру кодування. Семіотично він прочитується як індексальний знак – як свідчення минулого, у основі якого немає жодного коду. Оскільки знаки-індекси означають через співпричетність до свого референта, вони сприймаються як безпосередній відбиток того, що минуло. Перехід від текстів до слідів позначає перехід від інтенціональних мовних знаків до свідчень, у яких немає суб'єкта, що їх пише, – так, ніби минуле записує себе саме. Ця складова пам'яті-накопичення утримує непов'язані між собою, нарatively неузгоджені елементи, незапитані офіційною версією колективної пам'яті.

Таким чином, у періоди соціальних трансформацій підважується кордон між функціональною та накопичувальною пам'яттю. Остання може стати як джерелом критики версії колективної пам'яті, що саме відходить у минуле, так і матеріалом для формування нового канону пам'яті. Проте саме в момент невизначеності нових референційних рамок колективної ідентичності можна розглянути пам'ять-слід у динаміці – на рівні практик та позаінституційних звернень до минулого.

Література

1. Augé M. Non-places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity / Mark Augé ; translated by John Howe. – London, New York : Verso, 1995. – 122 p.
2. Burckhardt J. The Greeks and Greek Civilization / Jakob Burckhardt ; translated by Sheila Stern. – New York : St. Martin's Press, 1999. – 504 p.
3. Certeau M. The Practice of Everyday Life / Michel de Certeau ; translated by Steven Rendall. – Berkeley : University of California Press, 1984. – 232 p.
4. Huyssen A. Escape from Amnesia: Museum as Mass Medium / Andreas Huyssen // Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia. – London : Routledge, 1995. – P. 13–36.
5. Pomian K. Collectors and Curiosities: Paris and Venice, 1500–1800 / Krzysztof Pomian ; translated by Elizabeth Wiles-Portier. – Oxford : Polity Press, 1990. – 348 p.
6. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / Аляйда Ассман ; пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 440 с. – (Серія «Зміна парадигми»; Вип. 15).
7. Йейтс Ф. Искусство памяти / Фрэнсис Йейтс ; пер. с англ. Е. В. Малышкин. – СПб. : Фонд поддержки науки и образования «Университетская книга», 1997. – 480 с.
8. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 8 червня 2000 року № 1805-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 39. – Ст. 333.
9. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / Морис Хальбвакс ; [пер. с фр. и вступ. статья С. Н. Зенкина]. – М. : Новое издательство, 2007. – 348 с.

E. Sarapina

MEMORY AS TRACE: REVERSE SIDE OF MEMORY POLITICS

The article is dedicated to an insufficiently explored issue of Memory Studies – store memory. So called “memory-trace” – is an unrequested by current referential frames area of collective memory. Noninstitutionalized status makes this field available for studying of memory access tactics practiced by the recipients of memory politics.

Keywords: Memory Studies, collective memory, functional memory, store memory, strategies, tactics, cultural heritage, identity, institutional politics of memory, memory-trace.

Матеріал надійшов 19.10.2012